نشریهٔ علمی *جستارهای نوین ادبی*، شمارهٔ ۲۲۱، تابستان ۱۴۰۲، صص ۱۵۵-۱۶۰
مقالهٔ کوتاه

DOI: Https://doi.org/10.22067/JLS.2023.80921.1428

تأمّلی بر یک بدخوانی در تفسیر *لطائف التّفسیر* زاهد درواجگی و معرّفی بیتی تازه‌یاب

تاریخ دریافت: ۱۹ آبان ۱۴۰۱ / پذیرش: ۲۸ مرداد ۱۴۰۲

اکبر حیدریان[۱]

چکیده

جستار کوتاه پیشِ رو به بررسی بیتی به کار رفته در لطائف‌التّفسیر زاهد درواجگی می‌پردازد. در این زمینه، جدای از اشکالات نسبتاً درخور توجّه که بر شیوهٔ تصحیح و به کارگیری دست‌نویس‌ها وارد است، تنها به یک بیت از این تفسیر پرداخته شده که متضمن نکته‌ای است که از منظر مطالعات نقد متون حائز اهمّیّت بسیاری است و متأسفانه مصحح به دلیل خوانش غلط نسخه‌های در دسترس، آن را در هاله‌ای از ابهام برده است. بر اساس نسخ خطّی موجود از لطائف و نیز منابع جانبی دیگر، چنین برمی‌آید که قسمتی که از لطائف اشتباه خوانده شده، دربرگیرندهٔ ابیاتی از محمّد کاتب عبده است که این اشارهٔ زاهد درواجگی، می‌تواند یکی از قدیمی‌ترین منابع برای اشعار این کاتب و شاعر باشد.

کلیدواژه‌ها: تصحیح، لطائف‌التّفسیر، زاهد درواجگی، غرةالألفاظ و نزهةالألحاظ.

۱. دانشجوی دورهٔ دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد. E-mail: Akbar.hei93@gmail.com

مقدّمه

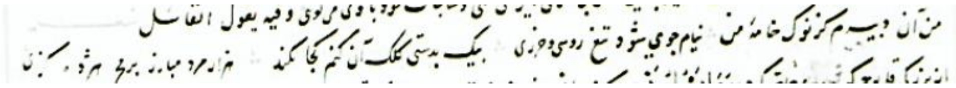
با معلومات موجود، تفسیر لطائف‌التّفسیر زاهد درواجگی یکی از چند تفسیر کامل فارسی است. با آنکه این تفسیر از تفسیرهای کهن و بااهمّیّت فارسی است، امّا تاکنون تصحیح منقحی از آن صورت نگرفته است. به‌هرحال جای خوشبختی است که این تفسیر به‌طور کامل، در سال ۱۳۹۵ به تصحیح و تحقیق سعیده کمائی‌فرد توسّط مؤسسهٔ پژوهشی میراث مکتوب در پنج جلد به چاپ رسیده است. با وجود تلاش‌های ارزشمندی که مصحح محترم برای به دست دادن متنی پیراسته انجام داده است، باید بیان داشت که تصحیح یادشده -همچون بسیاری از آثار حوزهٔ تصحیح- از اشتباه‌ها و لغزش‌هایی خالی نیست. در این جستار کوتاه، فقط به یکی از این‌گونه اشتباه‌ها اشاره شده است.

۱. بحث

محور اصلی سخن در این جستار تصحیح و اصلاح دو بیت است که در تصحیح خانم سعیده کمائی‌فرد به‌نادرست ضبط شده است. در لطائف‌التّفسیر در تفسیر سورهٔ «قلم»، ذیل تفسیر آیهٔ «ن وَالْقَلَمِ وَمَا یسْطُرُونَ» آمده است:

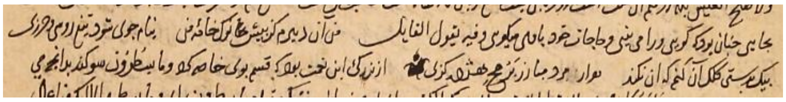
> و بعضی مراد از این قلم همه قلم‌ها گفته‌اند بر عموم؛ و در تحت این نیز بیان منّت است [و منّت] قلم قرینهٔ منّت قرآن است، کما قال اللّه تعالی: «اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّک الَّذِی خَلَقَ» الی قوله «عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» (علق ۴-۱) و این منّت بدان است که بیان دین و صلاح دین و دنیاء [خلق] به قلم است، [به] نبشتن قرآن و علم سجده و احکام [قضا] و یادگار تجار و وصول همه به قلم است؛ قتاده گوید: لولا القلم [ما] قام الدین و لا صلاح عیش! بلکه در قلم آن منّت است که در زبان نیست؛ که منفعت [زبان تا آنگاه است] که مخاطب اندر پیش تو است و نفع قلم از مشرق تا به مغرب برسد! که نامه نبشتن از جایی به جایی چنان بود که وی را می‌پرسی و حاجتی که می‌بود مر آن را با وی می‌گویی؛ و فیه یقول القائل: **من آن دبیرم کز نیش نوک خامه من نیام‌جوی شود تیغ رومی و خزرمی! هزار مرد به [یک] کلک برستی! به کلک آن کنم که آن نکند هزار مرد [مبارز] هژده‌گزی!**[1] بزرگی این نعمت بود که خاصه قسم یاد کرد (۱۳۹۵: ۳۰۱۳/۵).

با مراجعه به دست‌نوشت‌های معتبر لطائف‌التّفسیر، مشخص می‌شود که مصحح محترم، عبارت مشخّص‌شده را به‌درستی تشخیص نداده و آن را به‌صورت مغشوش ضبط و ثبت کرده است که معنای محصلی از آن مستفاد نمی‌شود. در دست‌نویس موجود در کتابخانهٔ تاشکند (برگ B۴۹۵) چنین آمده است:

نسخهٔ کتابخانه تاشکند ۱۰۰۲ ق

عبارت مانحن‌فیه در دست‌نویس کتابخانهٔ آستان قدس رضوی (برگ B۴۲۰) چنین است:

نسخهٔ کتابخانه آستان قدس ۸۲۹ ق

بنا بر نسخه‌های موجود از لطائف، ضبط دقیق عبارت چنین است:

من آن دبیرم کز نوک خامهٔ من — نیام جوی شود تیغ روسی و خزری[۲]
به یک بدَستی کلک آن کنم کجا نکند — هزار مرد مبارز به رمح هژده گزی

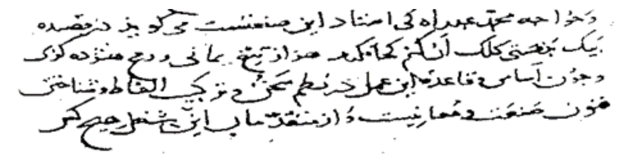
بایسته است که بدانیم یکی از شواهد درخور توجّه و تأمّل برای شناسایی شاعرِ این ابیات، عبارات ابتداییِ کتاب غرة‌الألفاظ و نزهة‌الألحاظ، تألیف محمّدبن علی‌بن محمّد الکاتب السمرقندی[۳]، است:

> چنین می‌گوید محمّدبن علی‌بن محمّد الکاتب السمرقندی کی صنعت کتابت رکنی وثیق است از ارکان دولت [...] و به حقیقت دبیر بر مثال صاحب جیشی است کی لشکر او از نتایج عقل و خاطر و ضمیر فکرت است [...] چه، مرتبت و پایهٔ اوّل خط نیکو و ادب تمام و شناختن لغات متفاوت و الفاظ متقارب است و بعد از آن وقوف بر هر علمی و نصیب از هر فنی؛ چه، تأثیر سخن در مدح و ذم و شکر و شکایت و ترغیب و ترهیب بیشتر از زهر و تریاق است؛ [...] و خواجه محمّد عبداه کی استاد این صنعت است می‌گوید در قصیده:

به یک بدَستی کلک آن کنم کجا نکند — هزار مرد مبارز به رمح هژده‌گزی
(غرة‌الألفاظ، برگ ۲)

همان‌طور که از عبارت بالا پیداست، صاحب کتاب غرة‌الألفاظ و نزهة‌الألحاظ، پس از بیان عباراتی در فضیلت دبیری، بیتی را از محمّد کاتب آورده است که در تفسیر لطائف‌التّفسیر نیز آمده است. صفری آق‌قلعه (۱۳۸۸) پیش‌تر در مقاله‌ای با عنوان «غرةالالفاظ و نزهةالالحاظ اثری از ظهیری سمرقندی و بیتی تازه‌یاب از محمّد عبداه» ضمن معرّفی کتاب، به این بیت اشاره کرده است و می‌نویسد: «مهم‌ترین مطلبی که نویسندهٔ این سطرها در کتاب مانحن‌فیه [غرةالالفاظ و نزهةالالحاظ] دیده است، بیتی از خواجه محمّد عبده -ادیب و سرایندهٔ چیره‌دست سدهٔ چهارم و پنجم

هجری- می‌باشد [...] بَیک بدمستی کلک آن کنم کجا نکند/ هزار تیغ یمانی و رمح هژده‌گزی». شایان یادآوری است که مجید منصوری در مقالهٔ «تصحیح بیت محمد کاتب عبده در غرةالالفاظ» در نقد نظر صفری‌آق‌قلعه آورده است: «**به نظر می‌رسد** ضبط صواب مصراع نخست باید چنین باشد: به یک بدستی کلک آن کنم کجا نکند/... یعنی با قلم یک‌وجبی کاری می‌کنم که هزار شمشیر یمانی و نیزه هژده گزی نیز از انجام آن قاصرند» (۱۳۸۹: ۲۵). با مراجعه به دست‌نویس موجود از کتاب غرةالالفاظ صحّت ضبط پیشنهادی مجید منصوری به اثبات می‌رسد.

غرةالالفاظ و نزهةالالحاظ؛ نسخهٔ کتابخانهٔ چستر بیتی به شمارهٔ ۳۷۸۵

ازآنجایی‌که نویسندهٔ غرةالالفاظ و نزهةالالحاظ، صراحتاً، نام محمّد عبداه را ذیل بیت آورده است و نیز آنکه تصریح کرده است که او در «قصیده»‌ای آورده است، بر ما واضح خواهد شد که آن دو بیت که در تفسیر لطائف‌التّفسیر آمده است از همین شاعر است و از یک قصیده.

۲. نتیجه‌گیری

بررسی نسخ موجود از لطائف‌التّفسیر و مقایسهٔ آن با نسخهٔ غرةالالفاظ و نزهةالالحاظ یادآور چند نکته است:

۱. قطعاً کوتاهی مصحح لطائف‌التّفسیر در ضبطِ غلط و مغشوش ابیات آشکار است؛

۲. با توجّه به موضوع کتاب غرةالالفاظ و نزهةالالحاظ که رساله‌ای در فنّ ترسّل است و نیز آنکه نویسندهٔ تفسیر لطائف‌التّفسیر ذیل تفسیر آیهٔ «ن وَالْقَلَمِ وَمَا یسْطُرُونَ» و فضیلت قلم، ابیات را آورده است، حکایت نظامی عروضی در چهار مقاله که دربارهٔ دبیریِ محمّدبن عبده الکاتب آورده است، تأیید می‌شود[۴]. نظامی عروضی دربارهٔ او می‌نویسد: «محمّدبن عبده الکاتب که دبیر بُغراخان بود و در علم تعمّقی و در فضل تنوّقی داشت و در نظم و نثر تبحّری و از فضلا و بُلغاء اسلام یکی او بود...» (نظامی عروضی، ۱۳۷۶: ۴۱)[۵].

۳. طبق تحقیق مدبّری در شرح احوال و اشعار شاعران بی‌دیوان، از محمّد کاتب عبده تنها ۹ بیت باقی‌مانده است. صفری آق‌قلعه نیز در مقالهٔ خود علاوه بر بیتی که در کتاب غرةالالفاظ و نزهةالالحاظ آمده، یک رباعی مندرج در نزهةالمجالس را نیز از شعرهای بازماندهٔ محمد کاتب می‌داند. بر اساس پژوهش این محقّقان، تا

اینجا ۱۲ بیت از ابیات محمّد کاتب دستیاب شده است. با توجّه به متن لطائف‌التفسیر نیز باید یک بیت دیگر به ابیات این کاتب و شاعر افزود.

پی‌نوشت‌ها

۱ . تأکید (پُررنگی خطوط) در متن، از نگارندهٔ این سطور است.

۲ . فخر مدبّر در آداب الحرب (۱۳۴۶: ۲۵۸) آورده است: «تیغ چند نوع است چینی و **روسی** و **خزری** و رومی و فرنگی و یمانی و سلیمانی و شاهی و علایی و هندی و کشمیر».

۳ . علی صفری آق‌قلعه در مقاله‌ای با توجّه به این نام، احتمال داده است که مؤلف این اثر ظهیری سمرقندی باشد. برای آگاهی بیشتر بنگرید به: «غرةالالفاظ و نزهةالالحاظ اثری از ظهیری سمرقندی و بیتی تازه‌یاب از محمّد عبداه». گزارش میراث. شمارهٔ ۳۴. صص ۳۸-۳۵.

۴. در ابیاتی که از محمّدبن عبده الکاتب برجای مانده است نیز اشاراتی به دبیری او وجود دارد:

گوینـــــد مـــــرا: چـــــرا گریـــــزی   از صـــــحبت و کـــــار اهـــــل دیـــــوان

گـــــویم زیـــــرا کـــــی هوشـــــیارم   دیوانـــــه بـــــود قـــــرین دیـــــوان

(اشعار فارسی پراکنده، ۱۳۹۵: ۱۰۵۴)

۵. جهت مزید اطّلاع از احوال و اشعار باقی‌مانده از او بنگرید به: شرح احوال و اشعار شاعران بی‌دیوان. صص ۳۹۸-۳۹۷؛ پیشاهنگان شعر پارسی. صص ۱۹۸-۱۹۷.

کتاب‌نامه

دبیر سیاقی، محمّد. (بی‌تا). پیشاهنگان شعر پارسی. تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.

زاهد درواجکی. (۵۴۹ هـ). لطائف‌التفسیر. نسخهٔ کتابخانه ابوریحان تاشکند. شمارهٔ ثبت ۳۶۰۱.

---------. (۵۴۹ هـ). لطائف‌التفسیر. نسخهٔ کتابخانه آستان قدس رضوی. شمارهٔ ثبت ۲۶.

---------. (۱۳۹۵). لطائف‌التّفسیر. تصحیح سعیده کمایی‌فر. تهران: میراث مکتوب.

صفری آق‌قلعه، علی. (۱۳۸۸). «غرة‌الالفاظ و نزهة‌الالحاظ اثری از ظهیری سمرقندی و بیتی تازه‌یاب از محمّد عبداه». گزارش میراث. شمارهٔ ۳۴. صص ۳۸-۳۵.

-----------. (۱۳۹۵). اشعار فارسی پراکنده در متون. تهران: بنیاد موقوفات افشار و سخن.

فخر مدبّر، محمّدبن منصور. (۱۳۴۶). آداب الحرب و الشجاعة. تصحیح احمد سهیلی خوانساری. تهران: اقبال.

مدبّری، محمود. (۱۳۷۰). شرح احوال و اشعار شاعران بی‌دیوان. تهران: پانویس.

محمّدبن علی‌بن محمّد الکاتب السمرقندی. (بی‌تا). غرة‌الالفاظ و نزهة‌الالحاظ، نسخهٔ کتابخانهٔ چستر بیتی به شمارهٔ ۳۷۸۵.

منصوری، مجید. (۱۳۸۹). «تصحیح بیت محمد کاتب عبده». گزارش میراث. شمارهٔ ۴۱. ص ۲۵.

نظامی عروضی. (۱۳۸۱). چهارمقاله. تصحیح علامه محمّد قزوینی. شرح و توضیح رضا انزابی‌نژاد و سعید قره‌بگلو. تهران: جامی.